

Fai 'e 'Eletā Quentin L. Cook

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Fili Fakapotopoto

“Si'aki 'a e koví, pea fili 'a e leléi” (‘Īsaia 7:15).

Si'oku ngaahi tokoua 'ofeina, ko 'eku faka'amu he efiafi ní ke vahevahe ha ngaahi fale'i kau ki he ngaahi fakakaukau mo e ngaahi filí.

I he'eku kei hoko ko e loea kei tala-vou 'i he Bay Area 'i Seni Felenisisikou, ne fakahoko 'e he'emaui kautahá ha ngaahi ngāue fakalao ma'á e kautaha na'á ne fa'u e polokalama TV ma'á e fānaú ko e Charlie Brown.¹ Ne u faka-'au 'ou sai'ia 'ia Sālesi Suluti mo 'ene fa'ú—'a *Pinati*, mo Siale Palauni, Lusi, Sinupi, mo ha kakai kehe.

Ko e taha e konga mālie taha kiate aú na'e fekau'aki mo Lusi. Fakataatau mo 'eku manatú, na'e fai ha tau peisipolo mahu'inga 'a e timi 'a Siale Palauni—na'e va'inga 'a Lusi ko e heke 'i he mata'ú, pea na'e taa'i atu ha fo'i pulu fakatuputupulangi ki ai. Ne 'osi fonu kotoa e ngaahi peisí, pea ko e faka'osi'osi 'eni 'o e taú. Ka hapo'i 'e Lusi e fo'i pulú, 'e ikuna 'ene timí. Ka fakatooki 'e Lusi e fo'i pulú, 'e ikuna e timi 'e tahá.

Ko ha me'a 'e toki hoko pē 'i ha faiva fakaoli, 'a e tu'u takai 'a e timí kotoa 'ia Lusi 'i he 'alu hifo 'a e fo'i pulú. Na'e fakakaukau 'a Lusi, “Kapau te u hapo e fo'i pulú, te u hoko ko ha mo'unga'i fefine; ka 'ikai, 'e tukuaki'i au.”

Na'e 'alu hifo 'a e fo'i pulú, kae

sio pē hono kaungā va'ingá, pea fakatooki 'e Lusi ia e fo'i pulú. Na'e tolongi 'e Siale Palauni hono kofunimá ki he kelekelé 'i he'ene 'itá. Na'e sio hake 'a Lusi ki hono kaungā va'ingá, teke vakavaka, pea pehē ange, “Anga fēfē ha'amou 'amanaki ke u hapo'i e fo'i pulú he lolotonga 'eku hoha'a ki he tu'utu'uni fakavaha'a pule'anga hotau fonuá?”

Ko e taha pē 'eni e ngaahi fo'i pulu fakatuputupu langi ne fakatooki 'e Lusi 'i he ngaahi ta'ú, pea ne 'i ai 'ene tali fo'ou 'i he taimi kotoa pē.² Neongo na'e fakaoli ma'u pē, ka ko e ngaahi tali 'a Lusi ko e kumi 'uhinga pē; ko ha ngaahi 'uhinga ne 'ikai mo'oni 'i he 'ikai ke ne lava 'o hapo'i e fo'i pulú.

Lolotonga 'e ngāue 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoní, kuó ne fa'a ako'i mai 'oku fakapapau'i hotau iku'angá 'e he'etau ngaahi filí.³ I he laumālie ko iá, ko 'eku fale'i 'i he efiafi ní ke tau mavahe mei he kumi 'uhinga 'okú ne ta'ofi kitautolu mei hono fai e ngaahi fili mā'oni'oni, tautautefito 'i he tauhi kia Sīsū Kalaisí.⁴ 'Oku ako'i kitautolu he tohi 'a 'Īsaia, kuo pau ke tau “si'aki 'a e koví, pea fili 'a e leléi.”

'Oku ou tui 'oku mahu'inga ma-kehe 'i hotau kuongá, 'i he teketekelili 'a Sētane 'i he loto 'o e tangatá 'i ha

ngaahi founga fo'ou mo olopoto lahi, ke fai fakapotopoto 'etau ngaahi fili mo e fakakaukau, 'o fakatatau mo e ngaahi taumu'a mo e kaveinga 'oku pehē 'oku tau mo'ui 'aki. 'Oku tau fie ma'u ha tukupā kakato ki he ngaahi fekaú mo talangofua mo'oni ki he ngaahi fuakava toputupú. 'I he'etau tuku e kumi 'uhingá ke ne ta'ofi kitautolu mei he 'enitaumeni 'o e temipalé, ngāue fakafaifekau mo'ui tāú, mo e mali temipalé, 'oku nau mātu'aki fakatu'utāmaki leva. 'Oku fakatupu lotomamahi 'etau tala 'oku tau tui ki he ngaahi taumu'á ni, kae ta'e-tokanga ki he ngaahi 'ulungaanga faka'aho 'oku fie ma'u ke a'usia ai kinautolú.⁵

'Oku tala 'e ha kei kakai talavou 'e ni'ihiki ko 'enau taumu'á ke mali 'i he temipalé ka 'oku 'ikai ke nau teiti mo e ni'ihiki 'oku taau mo e temipalé. Ko hono 'ai mo'oni, 'oku 'i ai e ni'ihiki 'oku 'ikai pē ke nau teiti kinautolu! Kau tangata tāutaha, ko e fuoloa ange ho'omou ta'e-mali, hili ho'omou ta'u fe'unga mo fakapotopotó, ko e lahi ange ia ho'omou fakafiefiemālié. Ka ko hono mo'oni 'e lahi ange ho'omou ta'e-fiemālié! Kātaki 'o kau mo'oni⁶ 'i he ngaahi 'ekitiviti fakalaumālié pea mo e feohi 'oku fenāpasi mo ho'o taumu'a ko e mali temipalé.

'Oku toloi 'e ha ni'ihiki e malí kae 'oua kuo 'osi 'a e akó pe ma'u ha ngāue. Neongo 'oku tali lahia 'i māmani, ka 'oku 'ikai fakahaa 'i 'e he 'uhinga ko 'ení 'a e tuí, pea 'oku 'ikai ke muimui ia mo e fale'i 'a e kau palōfita 'o onopōní, pea 'oku 'ikai fenāpasi ia mo e tokāteline totonú.

Na'á ku fetaulaki kimuí ni mo ha talavou ta'u hongofulu tupu. Ko 'ene taumu'á ke 'alu 'o ngāue fakafaifekau, ako, mali 'i he temipalé, mo 'i ai hano fāmili faivelenga mo fiefia. Na'á ku mātu'aki fiefia 'i he'ene taumu'á. Ka 'i he hoko atu 'ema talanoá, na'e toki mahino ko 'ene tō'ongá mo 'ene ngaahi fili na'e faí na'e 'ikai fenāpasi mo 'ene taumu'á. Na'á ku ongo 'i na'á ne fie ma'u mo'oni ke 'alu 'o ngāue fakafaifekau pea faka'ehi'ehi mei he ngaahi angahala mamafa te ne ta'ofi ia mei he ngāue fakafaifekau, ka na'e 'ikai teuteu 'i ia 'e hono 'ulungaanga faka'ahó ki he ngaahi faingata'a

fakatu'asino, fakaeloto, fakasōsiale, faka'atamai, pea mo fakalaumālie 'e fehangaangai mo iá.⁷ Kuo te'eki ai ke ne ako ke ngāue mālohi. Na'e 'ikai tokanga mo'oni ki he akó pe seminefi. Na'e ma'u lotu, ka kuo te'eki ai ke ne lau e Tohi 'a Molomoná. Na'á ne fakamoleki ha taimi lahi fau 'i he va'inga vitioó mo e 'initaneti. Ne hangē na'e fakakaukau ia 'e fe'unga pē 'ene 'alu ki he ngāue fakafaifekau. Kau talavou, kātaki 'o toe tukupā ki he 'ulungaanga 'oku tāú mo teuteu fakamātoato ke hoko ko e kau fakafofonga 'o hotau 'Eiki mo e Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisi.

'Oku 'ikai ko 'eku hoha'á pē ki he ngaahi fili lalahi, ka ki he ngaahi me'a iiki angé—'a e ngaahi fili faka'aho mo ngali anga maheni 'oku fakamoleki lahi taha ai hotau taimi. 'Oku fie ma'u ke tau fakamamafa 'i 'i he ngaahi tafa'aki ko 'ení 'a e 'ai fakafe'unga peé, fakapanisi, pea tautautefito ki he fakapotopotó. 'Oku mahu'inga ke mavahe hake mei he kumi 'uhingá 'o fai e ngaahi fili lelei tahá.

Ko ha sipinga lelei 'o e fie ma'u ke 'ai fakafe'unga pē, fakapanisi, mo fakapotopotó 'a e ngāue 'aki 'o e 'Initaneti. 'E lava 'o faka'aonga 'i ia ke fakahoko e ngāue fakafaifekau, ke tokoni 'i he ngaahi fatongia 'o e lakanga fakataula'eiki, ke fekumi ki ha ngaahi kui ki he ngaahi ouau 'o e temipalé, pea toe lahi ange ai. 'Oku lahi fau hono tu'unga ki he lelei. 'Oku tau toe 'ilo foki te ne lava 'o fakamafola ha me'a lahi 'oku kovi, kau ai e ponokalafi, feangakovi 'aki,⁸ mo e ngaahi fakamatala ta'e'aongá. Te ne lava foki ke paotoloaki e anga fakavalevalé. Hangē ko e ako 'i loloto 'e Misa Lenitolo L. Liiti 'i he konifelenisi lahi ne toki 'osí, fekau'aki mo e 'Initaneti, "[E] tohoaki 'i koe 'e he ngaahi me'a muna te ne maumau 'i ho taimi mo holoki ho ivi ke fai lelei."⁹

'Oku 'ikai ko e 'Initaneti pē 'oku 'i ai 'a e fakahalá mo e fakafetau ki he anga mā'oni'oni; 'oku nau 'i he potu kotoa pē. 'Oku 'ikai ngata pē he'enau uesia 'a e to'u tupú ka ko kitautolu kotoa. 'Oku tau mo'ui 'i ha māmani 'oku moveuveu mo'oni.¹⁰ 'Oku 'akilotoa kitautolu 'e he ngaahi fakafōtunga 'o e "fakafiefiá mo e va'ingá"

pea mo e mo'ui anga'uli mo ta'e-māú. 'Oku lau 'eni ko ha tō'onga sai pē 'i he konga lahi 'o e mītiā.

Na'e fakatokanga 'a 'Eletā Tēvita A. Petinā kimu' ni ki he kaingalotú ke nau faitotonu 'i he ngāue 'aki e mītiā.¹¹ Kuo fakamamafa'i 'e he taki 'iloa, ko 'Afa C. Pulukí, 'a e me'á ni. Na'á ne pehē ko e taimi 'oku faka'aonga'i ai 'a e mītiā, 'oku tau fa'a fakamafola 'a e tafa'aki fakafiefia 'o 'etau mo'uí kae 'ikai ko e taimi faingata'a he akó pe ngāué. 'Oku tau fakafōtunga ha mo'ui ta'e-kakato—'o tau hā ngali lelei he taimi 'e ni'ihī 'i ha founa 'oku heliaki. 'Oku tau fakafōtunga atu e mo'uí ni, pea tau toki fālute "a e meime kotoa 'o e . . . mo'ui pulipula [hotau] ngaahi 'kaungāme'a' fakamītiā." 'Oku pehē 'e Pulukí, "E anga fēfē ha'ane ta'e 'ai koe ke ke ongo'i kovi 'i he fakamoleki e konga ho taimi he fakangalingali 'okú ke fiefia ange he tu'unga mo'oni 'okú ke 'i aí, pea ko e konga 'e taha ho taimi ko ho'o sio ki he ngali fiefia ange 'a e ni'ihī kehē ia 'iate koé."¹²

Ko e taimi 'e ni'ihī 'oku hangē ai 'oku tau tō-mo-loto 'i he me'a muná, longoa'a launoá, mo e feke'ike'i ta'e-tukú. Ko e taimi 'oku tau holoki ai 'eni, pea vakavakai'i lelei hotau 'atakaí, 'oku si'i ha me'a ia te ne tokoni'i kitautolu 'i he 'etau feinga ta'engata ki he ngaahi taumu'a mā'oni'oni. 'Oku tali fakapotopoto ha tamai ki he kole ta'e-tuku 'a 'ene fānau ke kau 'i he ngaahi fakahaleleu ko 'eni. Na'á ne fehu'i ange pē, "E 'ai nai 'e he me'á ni ke ke hoko ko ha taha lelei ange?"

Ko e taimi 'oku tau tuli tonuhia ai 'i he ngaahi fili halá, tatau ai pē pe 'oku lahi pe si'isi'i, 'a ia 'oku 'ikai fenāpasi mo e ongoongolelei kuo fakafoki maí, 'oku mole leva meiate kitautolu 'a e ngaahi tāpuaki mo e malu 'i 'oku tau fie ma'ú pea 'oku tau fa'a 'efihia 'i he angahalá pe hē 'i hotau halá.

'Oku ou tokanga makehe ki he fakavalevalé¹³ pea mo e 'avea 'i he "ākenga fo'ou kotoa peé." 'Oku tau poupuu'i mo fakamanatua 'a e fa'ahinga mo'oni mo e 'ilo kotoa pē he Siasí. Ka ko e taimi 'oku mavahe ai 'a e anga fakafonuá, 'iló, mo e 'ulungāngá mei he palani 'o e fiefia 'a e 'Otua' mo e ngāue mahu'inga 'a Sīsū Kalaisí,

'oku hoko leva ha moveuveu mahino 'i he sōsaieti.¹⁴ Neongo 'a e ngaahi fakalalakala ta'e-'amanekina lahi 'i ha ngaahi tafa'aki 'i hotau kuongá, tautau-tefito 'i he saienisí mo e fetu'utakí, ka kuo mōlia 'a e ngaahi me'a mahu'inga faka'ulungāngá mo e fiefia fakalūkufuá pea hōloa mo e tu'unga lelei.

Ko e taimi na'e fakaafe'i ai e 'Apo-setolo ko Paulá ke lea 'i he Mo'unga Mā'así 'i 'Atenisí, na'á ne 'ilo ai e ngaahi fiepoto tatau mo e mole 'o e pototo mo'oni 'oku hoko he 'aho ní.¹⁵ 'Oku tau lau he tohi Ngāué 'a e fakamatala ko 'eni: "He ko e kakai 'Atenisi kotoa pē mo e 'āunofo 'i aí, na'a nau mātu'aki nofo pē ke lau mo fakafanongo ki he me'a fo'ou."¹⁶ Ko e me'a ne fakamamafa'i 'e Paulá ko e Toetu'u 'a Sīsū Kalaisí. Ko e taimi ne fakatokanga 'i ai 'e he kakai e natula fakalotu 'o 'ene pōpoakí, na'e manuki'i ia 'e ha ni'ihī; pea tuku-noa'i ia 'e ha ni'ihī 'o pehē, "Te mau toe fanongo 'iate koe ki he me'á ni."¹⁷ Na'e mavahe 'a Paula mei 'Atenisi 'o 'ikai ha ola. Na'e tohi 'e Tiini Feletiliki Falala kau ki he 'a'ahi ko 'eni: "Na'e 'ikai ke ne ma'u ha siasi 'i 'Atenisi, pea 'ikai ke ne fai ha tohi ki 'Atenisi, pea 'ikai ke toe tu'u hono va'é 'i 'Atenisi, 'i he'ene fa'a fou atu 'i he kaungā'api."¹⁸

'Oku ou tui 'oku 'omai 'e he pō-poaki fakalaumālie 'a 'Eletā Tāleni H. 'Oakesí 'a hono fakamakehekehe 'i 'a e "lelei, lelei angé, lelei tahá," ha founa lelei ke fuatautau 'aki 'etau ngaahi filí mo e ngaahi me'a 'oku fakamu'omu'á.¹⁹ 'Oku 'i ai ha ngaahi fili 'oku 'ikai fakanatula 'ene koví, ka, kapau te

nau ma'u kotoa hotau taimi mo ta'ofi kitautolu mei he ngaahi fili lelei tahá, 'oku nau hoko leva 'o fakatu'utamaki.

Na'a mo e ngaahi feinga lelei 'oku fie ma'u ke vakai'i ke fakafuofua 'i pe kuo nau hoko ko e fakahala 'i he ngaahi taumu'a lelei tahá. Na'á ku fai ha talanoa fakangalongata'a mo 'eku tangata'eikí 'i he'eku ta'u hongofulu tupú. Na'e 'ikai ke ne tui 'oku 'i ai ha to'u kei talavou tokolahi fe'unga 'oku nau tokanga pe teuteu ki he ngaahi taumu'a mahu'inga lōloá—hangē ko e ngāue ma'ú'anga mo'uí mo e tokonaki ma'á e ngaahi fāmili.

Na'e mu'omu'a ma'u pē 'i he lisi 'a e tangata'eikí 'o e ngaahi me'a ke fakamu'omu'á, 'a e ako lelei mo e teuteu 'o e taukei ngāué. Na'e hounga ki ai 'a e ngaahi 'ekitiviti makehé, hangē ko e tipeiti pea mahalo 'oku 'i ai ha fekau'aki hangatonu 'o e fa'unga taki 'o e fānau akó mo ha ni'ihī 'o 'eku ngaahi taumu'a mahu'ingá. Na'e 'ikai ke ne fu'u fakapapau'i fēfē 'a e taimi lahi na'á ku fakamoleki 'i he va'inga 'akapulú, pasiketipoló, peisipoló, mo e lelé. Na'á ne tali 'e lava 'e he sipoti 'o langaki e iví, kātakí, mo e ngāue fakatimí ka na'á ne pehē mahalo 'e lelei ange ke nofotaha ki ha fa'ahinga sipoti pē 'e taha 'i ha taimi nounou ange. Ko 'ene fakakaukaú, na'e sai pē sipoti ka na'e 'ikai ko e lelei taha ia *kiate aú*. Na'á ne hoha'a ko e ngaahi sipoti 'e ni'ihī na'e fekau'aki ia mo e tu'uaki 'o e kau 'iloa fakalotofonuá pe manakoá kae tuku e ngaahi taumu'a lōloa 'oku mahu'inga angé.

'I he'eku taukei, ko e taha 'o e ngaahi 'uhinga ne u sai'ia ai he fakamatala ki he va'inga peisipolo 'a Lusí he ko e anga 'o e fakakaukau 'a 'eku tamaí, na'e totonu ke u ako ki he ngaahi tu'utu'uni fakavaha'a pule-'angá kae 'oua te u hoha'a pe teu lava 'o hapo'i ha fo'i pulu. 'Oku totonu ke u fakamahino 'i na'e sai'ia 'aupito 'eku fa'eé he sipoti. Ko ha'ane toki tokoto falemahaki pē te ne ta'ofi ia mei ha taha 'o 'eku va'ingá.

Na'á ku pehē ke u muimui ki he fale'i 'eku tangata'eikí 'o 'oua 'e kau he sipoti fakavaha'a kolisí. Ka ne fakahā mai he'emaui faiako 'akapulú ne fie ma'u 'e he faiako 'akapulú 'a

Sitenifōtī ke mau kai ho'atā fakataha mo Mēlini 'Olasoni. Mahalo he 'ikai 'ilo 'e kimoutolu kei si'i angé 'a Mēlini. Ko ha taha tautua'ā 'iloa 'i 'Amelika kotoa ne va'inga he timi 'akapulu 'a e Ako Mā'olunga Lōkani 'a ia na'ā ku va'inga kuatapeeki, tautua'ā, mo lele'i fakafoki ai e pulú pea mo 'aka. Na'e fakaafe'i 'a Mēlini 'i he 'ako mā'olungā 'e he ngaahi timi 'akapulu lelei taha he fonuá. Na'ā ne ma'u 'i he kolisi 'a e Ipu Outland ko e taha va'inga lelei taha he lainé. Na'e iku 'a Mēlini 'o fili fika tolu 'i he fili fakakātoa 'o e National Football League pea va'inga he tau hau hokohoko 'e 14. Na'e hoko ko e mēmipa 'o e Hall of Fame he 'akapulú 'i he 1982.²⁰

Na'e fai e kai ho'atā mo e faiako 'a Sitenifōtī 'i he falekai Bluebird 'i Lōkani, 'i 'Iutā. Hili 'emau lulululú, na'e 'ikai teitei sio mai ia kiate au. Na'e lea pē ia kia Mēlini kae tuku pē au. 'I he 'osi 'o e kai ho'ataá, ko e

fuofua taimi ia, na'e toki hanga mai ia kiate aú, ka na'e 'ikai ke ne manatu'i hoku hingoá. Na'ā ne talaange leva kia Mēlini, "Kapau te ke fili 'a Sitenifooti peá ke fie 'oange ho kaungāme'á, ka sai hono māká pea 'oku ngali 'e lava pē 'o alea'i." Na'e fakamahino 'e he me'á ni kiate au 'oku totonu ke u muimui he fale'i fakapotopoto 'a 'eku tangata'eiki.

'Oku 'ikai ko 'eku taumu'á ke fakalotosi'i ki he kau sipotí pe ngāue 'aki e 'Initanetí pe ko e ngaahi 'ekitiviti 'aonga kehe 'oku fiefia ai 'a e to'u kei talavou. Ko e ngaahi 'ekitiviti ia 'oku fie ma'u ke 'ai fakafe'ungá, fakapalanisí, mo fakapotopoto. Ko e taimi

'oku ngāue fakapotopoto 'aki aí, te nau tokoni'i 'etau mo'uí.

Ka, 'oku ou poupou'i 'a e taha kotoa, 'a e kei talavou mo e motu'a, ke mou toe vakai'i 'a e ngaahi taumu'á mo e ngaahi kaveingá pea feinga ke mapule'i lahi ange. 'Oku totonu ke fenāpasi hotau 'ulungāngá mo e ngaahi fili faka'ahó pea mo 'etau ngaahi taumu'á. 'Oku fie ma'u ke tau mavahe mei he kumi tonuhiá mo e ngaahi me'a fakatutá. 'Oku mātu'aki mahu'inga ke tau fai e ngaahi fili 'oku fenāpasi mo 'etau ngaahi fuakava ke tauhi kia Sīsū Kalaisi 'i he mā-'oni'oni.²¹ Kuo pau ke 'oua na'a tau matavalea, pe hē mei he taumu'á, 'i ha fa'ahinga 'uhinga.

Ko e mo'uí ni ko e taimi ia ke teuteu ai ke fe'iloaki mo e 'Otuá.²² Ko ha kakai fiefia, mo nēkeneka kitautolu. 'Oku tau fiefia 'i ha tūkuhua 'oku lelei mo mata'ikoloa 'aki e taimi mo hotau ngaahi kaungāme'á mo e fāmilí. Ka 'oku fie ma'u ke tau fakatokanga'i 'oku 'i ai ha taumu'a mātu'aki mahu'inga kuo pau ke hoko ko e makatu'unga 'o 'etau mo'uí mo 'etau ngaahi filí kotoa. 'Oku fe'unga pē fakatu'utāmaki 'a e ngaahi me'a fakatutá mo e kumi tonuhiá, ka 'i he'enua holoki e tui kia Sīsū Kalaisi mo Hono Siasí, 'oku fakalotomamahi ia.

Ko 'eku faka'ānaua 'i he'etau hoko ko e ha'ofanga 'o e kau ma'u lakanga fakataula'eiki, ke fenāpasi hotau 'ulungāngá mo e ngaahi taumu'a faka'eieiki 'oku fie ma'u meiate kinautolu 'i he ngāue 'a e 'Eiki. 'I he ngaahi me'á ni kotoa, 'oku totonu ke tau manatu'i ko e 'to'a 'i he fakamo'oni 'o Sīsū²³ ko e sivi lahi taha ia 'okú ne vaetu'ua e nāunau fakasilesitiale mo e nāunau fakatelesitiale. 'Oku tau loto ke tau 'i he tafa'aki fakasilesitiale 'o e 'ā vahevahe ko iá. 'I he'eku hoko ko e taha 'o 'Ene kau 'aposetoló, 'oku ou fakamo'oni fakamātoato atu ki he mo'oni 'o e Fakaleléi mo e fakalangi 'o Sīsū Kalaisi, ko hotau Fakamo'uí. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Lee Mendelson-Bill Melendez Production TV Specials.
2. Na'e kumi tonuhia ma'u pē 'a Lusi he'ene fakatooki 'a e fo'i pulú, mei he fakahaleleu'ia 'e he ngaahi māhina 'o Sātuná, ki he'ene

hoha'a ki ha me'a ngali kona 'i hono kofunimá.

3. Vakai, "Decisions Determine Destiny," vahe 8 'i he *Pathways to Perfection: Discourses of Thomas S. Monson* (1973), 57.
4. 'Isaia 7:15.
5. "Kapau na'e faingofua tatau hono fakahoko e me'a 'oku lele'i mo e 'ilo e me'a 'oku lele'i, 'e hoko 'a e fanga ki'i falelotú ko ha ngaahi falelotu lalahí, mo hoko e ngaahi fale 'o e tangata masivá ko e ngaahi palasi fakapilinisí" (William Shakespeare, *The Merchant of Venice*, act 1, scene 2, lines 12–14).
6. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 58:27.
7. Vakai, *Adjusting to Missionary Life* (booklet, 2013), 23–49.
8. Vakai, Stephanie Rosenbloom, "Dealing with Digital Cruelty," *New York Times*, Aug. 24, 2014, SRI.
9. Randall L. Ridd, "Ko e To'u Tangata Filí," *Liahona*, Mē 2014, 56.
10. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 45:26.
11. Vakai, David A. Bednar, "To Sweep the Earth as with a Flood" (lea na'e fai 'i he Uike Ako 'a BYU, Aug. 19, 2014); vakai, lds.org/prophets-and-apostles/unto-all-the-world/to-sweep-the-earth-as-with-a-flood.
12. Arthur C. Brooks, "Love People, Not Pleasure," *New York Times*, July 20, 2014, SRI.
13. Me'apango, he ko e taha 'o e ngaahi me'a fakahaleleu kuo tupulekina 'i hotau kuonga ko e vale faka'āfulú. 'I he fakalau 'e he Fakamo'uí ha ni'ihí 'o e ngaahi me'a te ne lava 'o faka'uli'i 'a e tangatá, na'ā Ne fakakau ai 'a e valé (vakai, Ma'ake 7:22).
14. Na'e hoko 'eni 'i Kalisi mo Loma he kuonga mu'á, pea pehē ki he kakai 'i he Tohi 'a Molomoná.
15. Vakai, Frederic W. Farrar, *The Life and Work of St. Paul* (1898), 302. Na'e 'i ai ha kau poto 'o e fa'ahinga kotoa pē, kau ai ha ni'ihí ne falala ki he lelei 'o e ngaahi koloa fakamāmani (Epicureans) mo e fakafiefiemalié (Stoics), ngaahi kulupu fakafepaki na'e lau ko e kau Fālesi mo e kau Sātusi 'o e māmani faka'otua mate. Vakai foki, Quentin L. Cook, "Looking beyond the Mark," *Liahona*, Mar. 2003, 21–24.
16. Ngāue 17:21.
17. Ngāue 17:32.
18. Farrar, *The Life and Work of St. Paul*, 312.
19. Vakai, Dallin H. Oaks, "Good, Better, Best," *Liahona*, Nov. 2007, 104–8.
20. Na'e kau 'a Mēlini 'Olasoni he kau va'inga 'akapulu 'iloa, faiva hele'uhila mo e taha fakamatala 'a e NFL ki he NBC. Na'ā ne ma'u 'i he 'Univēsití 'Iutaá 'a e Ipu Outland 'i he'ene va'inga 'akapulú. Na'ā ne va'inga 'akapulu fakapalofesinale ma'ā e Los Angeles Rams. Na'ā ne fakatāta'a 'i 'a Jonathan Garvey 'i he TV fakataha mo Michael Landon 'i he *Little House on the Prairie* pea 'i he'ene polokalama TV pē 'a'aná, ko *Father Murphy*. Kuo 'osi mālōlō 'a Mēlini he taimí ni (Mar. 11, 2010), pea 'oku tau 'ofa lahi ki ai.
21. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 76:5.
22. Vakai, 'Alamā 34:32.
23. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 76:79.